



TIASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 4, Sayı: 13, Eylül 2017, s. 65-80

Yasin YILMAZ¹

FİLİBELİ AHMET HİLMİ'NİN *TARİH-i İSLAM* ESERİNDE İSLAM TARİHÇİLİĞİNE KATKILARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Özet

Tarih metodolojisinin iyice geliştiği günümüzde tarihî malzeme artık tahlil, tenkit ve değerlendirme süzgecinden geçirilmeden kullanılmamaktadır. Tanzimat'la beraber Batı'ya açılan Osmanlı aydınları özellikle de tarihçiler, kültürel olarak etkilendikleri Avrupa'da ortaya çıkan gelişmeler doğrultusunda eserlerini yazarken usulü/metodolojiyi kullanmaya başlamışlardır. Zihinsel dönüşümün gereği olarak eleştirel anlayışı, yazdıkları eserlere yerleştirmeye çalışmışlardır. Klasik dönem eserlerini kullanırken ve tarihçilerini değerlendirirken tarihî tenkit metodunu kullanarak eserler vermeye başlamışlardır.

Bunlardan birisi de Filibeli Ahmed Hilmi'dir. O *Tarih-i İslam* adlı eserinde hem genel tarih hem de İslam tarihi ile ilgili, alışlagelen anlayıştan farklı ilkeler benimsemiştir. Eseri, Avrupalı bir müellifin kitabına reddiye olmasına rağmen, tarih usulü alanında modern tarihçiliğin izlerine rastlanacak bilgilerle doludur. Kendisinin "*ilmen ve fennen*" dediği tarih metodolojisi ile tarihî malzemeyi kullanma ve tarih yazımı alanlarında farklı bir çıkış açmıştır. Tarihin dinî ve hikemî yönüne vurgu yaparak, sadece siyasî ve idarî olmadığını söylemiştir.

Filibeli İslam toplumunda büyük etkiler bırakmış olan olayların zanlardan uzak ve rivayetleri tenkit ederek, gerçeklerin ortaya çıkarılmasının çok önemli olduğunu belirtmiştir. Ancak bunları yaparken inançla olayları (itikatla vukuâtı) karıştırmamasının ve bu hususta geleneksel düşüncenin yeni metotlarla revize edilmesinin önemini ortaya koymuştur.

¹ Doç. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Öğretim Üyesi. yasinyil_63@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Tarih, İslam Tarihi, Metodoloji, Filibeli Ahmed Hilmi, Tenkidî Tarih Anlayışı.

**SOME EVALUATIONS ON THE CONTRIBUTIONS OF AHMET HILMI
(From Plovdiv) ON HISTORICAL ISLAM IN THE WORK OF ISLAMIC
HISTORY**

Summary

Today, since the methodology of history is well developed, historical material is no longer used without passing an examination through analysis, criticism and evaluation. The Ottoman intellectuals, particularly the historians, who looked to the West during the Tanzimat, began to use the new method in writing their works on the direction of developments in Europe, where they were culturally influenced. They have tried to place critical insight into the works that they have written as a means of mental transformation. While using works of classical period and evaluating their historians, they started to produce new works by using historical criticism method.

Among them one is well known as Ahmed Hilmi from Plovdiv. In his book which was named “ Tarihi Islam (Historical of Islam), He has used a rather different approach than the usual understanding in the both general history as well as in the Islamic history. Although the manuscript was on the criticism on a European author, it is also very rich with information that can lead to be traced back to modern history in the field of history. He has opened a new era in the fields of “Historical Methodology” by using historical materials and writing history and named it as “by Knowledge and Science” . He emphasized the religious and historical direction of the history and said that it was not only political and administrative.

He stated that the facts that have made a great influence on the religion and the religious Islamic society should be examined and criticized the narrations free from the suspicion and it is very important to reveal the facts. However, in doing so, he emphasized the importance of not confusing incidents with beliefs, and the traditional ideas should be revised with new methods.

Keywords: History, Islamic History, Methodology, Philistine Ahmed Hilmi, Tenkidî Historical Understanding.

GİRİŞ

Tarih, insanların geçmişini inceleyen ve sosyal muhtevalı faaliyetlerinin bir tablosunu sunan bir disiplin² olmasının yanında, sosyal bilimlerin üyesi olmak itibariyle insanlığın fiil ve fikirlerinin yayılmasını takip eden bilgidir.³ Tarih geçmişten ziyade zaman içinde kendi tutumumuzu yansıtır diyen Carr, bunu biraz daha genişleterek “*çinde yaşadığımız toplum hakkında ne düşündüğümüz sorusunun cevabının bir parçasını oluşturduğunu*”⁴ kabul ediyor.

² E. Halkın Leon, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1989, s. 4.

³ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, İstanbul 1969, s. 2.

⁴ E. H. Carr, *Tarih Nedir?*, Çev. Misket Gizem Güntürk, İstanbul 1980, s. 13.

Diğer yandan G. Monad; “beşer faaliyet ve tasavvurlarının taakkup, inkişaf ve bağıllık nispeti bakımından tecellilerin hey’et-i mecmuası”⁵ olduğunu söylemektedir.

Bunları toparlayacak olursak, geniş anlamı ile tarih, geçmişte meydana gelen olayların ve yapılan işlerin tümünü ifade eder. Bu yönüyle tarih, insanlığın hal tercümesi,⁶ düşünce ve medeniyetinin genel panoramasıdır. Ayrıca tarih, insan topluluklarının veya milletlerin, geçmişte maddi ve manevi yönden kaydettikleri gelişmeleri, birbirleriyle olan ilişkilerini, ortaya koydukları medeni gelişmeleri ile iç ve dış meselelerini içine alır.⁷

XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarında tarihçiler, tarih metodolojisine büyük önem vermeye başladılar. Bunun sonucunda yeni anlayışlarla çok sayıda eserler ortaya koydular. Tarih araştırmalarının çok ileri seviyeye ulaşmasından dolayı söz konusu sürece, bir kısım tarihçiler tarafından “Tarih asrı” denilmiştir.⁸ Günümüzde temel bilimlerin bir parçası olan tarihin, ilim dünyasında temel kuralları, araştırma yolları, felsefesi ve hedefleri tespit edilmiştir. Hatta tarih, çağımızın sosyal, ekonomik ve fikrî değişimlerinden etkilenerek alanını iyice genişletmiştir.

Tarihin konusu üzerinde de çeşitli görüşler vardır. Tarihin konusunun insan ve mekân olduğunu söyleyenlerin yanında, insanın fikirleri ve insanlar tarafından meydana getirilen sosyal olayların genel ve özel etkenleri olduğunu kabul edenler de vardır. Bu durumda tarihin konusu, “insanların ilk ortaya çıkışından itibaren nasıl yaşadıklarını, ne yaptıklarını ne düşündüklerini aktaran bilgiler topluluğu”⁹ ve bu sırada geçirdiği safhalarda, maddî ve manevi/ruhî olgunlaşmalarıdır.¹⁰

Tarihin faydası şüphesiz inkâr edilemez. Çünkü tarih, insanların kültür seviyelerinin yükselmesine, toplumda ahlakî şuurun ve manevi değerlerin gelişmesinde, insanın başından geçen olayları ve halleri toptan müşahede etmesinde, hayat için yeni yollar bulmasında büyük katkı sağlar. Tarih; kültür, sosyal ve ahlakî oluşuma katkıda bulunurken, mevcut durumların anlaşılması ve gelecekteki temayül ve gelişmelerin tahmin edilmesine de etki ederek fayda sağlar. İnsana doğru değerlendirme yapmayı öğreten tarih, onu Macit Gökberk’in işaret ettiği gibi, “çağ dışı olmaktan kurtarır, gününü yaşayan geleceğe doğru uzanan değerleri içinde yapıcı rol oynamasına yol açabilir.”¹¹

Tarihçilik açısından önemi büyük olan tarih tenkidi, bilimsel tarihçiliğin özünü oluşturur. Çünkü akla, mantığa ve bilimsel metotlara uygun tarih yazmak ancak tenkitle olabilir. Tarih tenkidi, tarihî malzemeyi, çeşitli rivayet ve nakil merhalelerinden geçerken, zaruretle kabul ettiği değişiklik, yanlış okuma, ilave ve sahtekârlık eserlerinden temizlemektir. Ayrıca olayları tespit etmek için, lazım olan malzemenin kıymetini mümkün olduğu kadar mükemmel ve etraflı bir şekilde belirlemektir. Tarihçinin, tarihî tenkit metodunu kullanırken, mutlaka tarafsız olması gerekmektedir. Çünkü tarihçi tarafsız olmazsa, tarih tenkidinin hiçbir anlamı

⁵ Z. V. Togan, *age*, s. 7.

⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, Yayına Hazırlayan Ziya Nûr, İstanbul 1982, s. 7.

⁷ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihçiliği Üzerine*, Ankara 1991, s. 8.

⁸ Abdulaziz Dûrî, *Bahsun fi Neş’eti İlmu’t-Tarih İnde’l-Arab*, Dâru’l-Maşrîk, Beyrut 1983, s. 7.

⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, s. 7.

¹⁰ Sabri Hizmetli, *age*, s. 8.

¹¹ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, İstanbul 1991, s. 4.

kalmaz. Fakat insanın bazı tercihlerinin olması ve bunlara karşı hissiz kalmamasından dolayı Fenelon, iyi bir tarihçinin “hiçbir döneme ve hiçbir ülkeye ait olmamasını”¹² istemektedir.

Tarihî olayları değerlendirirken, bunların arka planları ancak “*Tarih Felsefesi*” ile anlaşılabilir. Tarih metodolojisinin hayli ilerlediği günümüzde, tenkidî tarihle uğraşan bir tarihçi için Tarih Felsefesi’nin büyük bir önemi vardır. Tarih Felsefesi, tarih ilmine, kendi konusunu incelemesi için bazı metotlar öğrettiği gibi, tarihî olayların arkasındaki gizli hakikatleri de ortaya çıkarır. Diğer yandan Tarih Felsefesi, tarih ilminin ve tarihçinin elde etme etkinliğini sorgulayan, tarih ilminin dayandığı ilke ve yöntemleri tenkit eden ve giderek tarihî bilginin nitelik hatta olabilirliğini çözümleyen tarihî bilgi eleştirmenidir.¹³

İnsanlık tarihinde büyük inkılâplara sebep olan İslam ve Müslümanlar, birçok ilim dalının konusu olmuştur. Her ilim dalı kendi metotları çerçevesinde İslam’ı ve Müslümanları incelemeye almıştır. Bu araştırma ve incelemeler de hayli mesafe kat etmiştir. Bu ilimlerden biride tarih, özellikle de İslam ve Müslümanları konu edinen “*İslam Tarihi*”dir.

Tarih, İslam düşünce sisteminde sadece kültürel ve fikri bir mesele değil, aynı zamanda didaktik ve eğitici bir ilim dalıdır. Tarihî olayların gelecek nesillere aktarılması, yorumlanması ve değerlendirilmesinde tarih eğitimi önemli bir rol oynar. Bu sebeple tarih ilminin yorumu, ümmetin eğitimi, birlik ve beraberliğinin oluşmasının en önemli kaynağıdır.¹⁴

Tarihin İslam düşüncesi açısından yorumu ve eğitimi, İslam toplumu için bir iş değil, bilakis terki caiz olmayan acil bir ihtiyaçtır. Çünkü tarihin, sadece sosyal ve siyasi olayların aktarılması yanında, ibret almak ve doğacak olumsuz sonuçlardan korunmak için mutlaka yorumlanması gerekmektedir. Tarihin hedefsiz ve gayesiz bir kıssalar yığını olarak kabulü onu, ilmî bir disiplin olmaktan çıkarır.¹⁵

Tarihçilik Müslümanlar arasında erken devirde başlamıştır. Tarihçiliğin Müslümanlar arasında erken başlamasının en büyük etkeni şüphesiz Kur’an’dır. Kur’an’ın birtakım tarihî hadiselerden bahsetmesi, diğer yandan araştırmaya ve öğrenmeye teşvik etmesi Müslümanları tarihçiliğe sevk etmiştir. Bundan dolayı biz de Müslümanlardaki tarih ilminin gelişimi üzerinde biraz durmak istiyoruz.

İslam Tarihi’nin merkezini Hz. Peygamber (sav) ve O’nun dönemi oluşturmaktadır. Çünkü İslam Tarihi’ndeki bütün olaylar ve gelişmeler Hz. Peygamber’in (sav) etrafında şekillenip gelişmiştir. Onu tam olarak araştırıp, tanımadan ve ilkelerini tespit etmeden İslam Tarihi’ni noksansız tanımak mümkün değildir.¹⁶ Bundan dolayı dünya tarihinde büyük bir yer tutan Hz. Peygamber’in dönemi ile İslam’ın ilk dört asrının siyasi, sosyal, kültürel ve fikri açıdan geniş kapsamlı ve dikkatli bir analizden geçirilmesi gerekiyor. Çünkü İslam medeniyetine damgasını vurmuş genel özellikler, siyasi ve fikri akımlar bu dönemde ortaya çıkmış ve netleşmiştir.¹⁷

¹²E. Halkın Leon, *age*, s. 12.

¹³ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi*, İzmir 1981, s. 1.

¹⁴ M. Serhan Tayşi, “İslamî Tarih Düşüncesi ve İlk Dönem Tarih Yazıcılığı”, (Tarih ve Tarihçiliğimiz) *İlim ve Sanat*, İstanbul 1992, s. 13.

¹⁵ M. Serhan Tayşi, s. 13.

¹⁶ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1991, C. I, s. 5.

¹⁷ Abdülaziz Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi-Bir Önsöz*, Çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s. 9.

Günümüzde İslam âleminde, kendi görüşünü yansıtan, kültürel ve sosyal tarihlerini aydınlatan, din tarihi ile sosyal müesseselerini gün ışığına çıkaran otoriteler, varlıklarını yeni yeni kabul ettirmeye başlamış bulunuyorlar. Bu sahada farklı dillerde ve anlayışlarda eserler yazılmaya başlamıştır.¹⁸

Verilen genel bilgilerden sonra Meşrutiyet dönemi düşünce adamlarından birisi olan Filibeli Ahmed Hilmi'nin, Hollandalı müsteşrik Dozy'nin yazdığı ve Abdullah Cevdet tarafından Türkçeye çevrilen *Tarih-i İslamiyet* adlı eserine reddiye olarak kaleme aldığı *Tarih-i İslam* isimli eserinde İslam tarihi konusundaki görüşlerini ele alarak değerlendirmeye çalışacağız.

A. Filibeli Ahmed Hilmi'nin Tarih Hakkındaki Görüşleri

Tarih ilminin konusunun “*zaman içerisinde insan fiilleri*” olduğu konusunda genel bir anlayış hâkim olduğunu¹⁹ söyleyen Filibeli, genelde tarih, özelde ise İslam tarihiyle meşgul olanların nesnel davranarak, olayları tahrif etmeden ve gizlemeden objektif olarak ortaya koymaları gerektiği üzerinde durmaktadır. Tarihin ancak yardımcı bilimlerle ilmî bir disiplin olacağını belirterek, yaptığı tarifle tarihin ancak fertler, toplumlar ve devletlerin kaşı karşıya kaldığı hadiselerle şekillendiğini dolayısıyla da felsefe, ahlak, siyaset ve sosyoloji ilimleriyle bir anlam kazanacağını bildirmektedir.

1. Tarih

Filibeli Ahmed Hilmi, tarihin sosyal yönü üzerinde durmaktadır. Bu doğrultuda yazar, tarihin daha çok aksiyoner yönünü ele alarak insanlığın hal tercümesi olarak niteleyip, insanoğlunun ortaya çıkışından itibaren nasıl yaşadıklarını, ne yaptıklarını ve ne düşündüklerini belirten bilgiler topluluğu olarak tarif etmektedir. Tarihin ilk dönemler kendine has kuralları/ilkelere bilinmediğinden ve ilmin tarifine girmediğinden ayrı bir bilim dalı olmadığını belirten müellif, yaptığı tanıma uygun olarak onun daha sonraları tarih felsefesi, ahlakî ilimler, siyaset ve sosyoloji gibi disiplinlerle ilim haline geldiğini bildiriyor.²⁰ Ona göre tarihin konuları söz konusu ilimlerle adeta imtizaç etmiştir. Filibeli en önemli uzmanlık alanı olan felsefeden dolayı tarihin, bu disiplin olmadan ayrı değerlendirilmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Hatta tarihin ancak felsefe, ahlak, siyaset ve sosyoloji ilimleriyle birlikte bir disiplin ve bunların önemli bir şubesi olabileceğini iddia etmektedir.²¹

2. Tarih, Hurafât ve Esâtirin Farkı

Filibeli Ahmed Hilmi, insanlığın kendisini ifade etmek için geçirdiği aşamaların üzerinde dururken; “*Beşeriyet henüz ulûm ve fûnûn ile hâdisât-ı kevnîyeyi fehm ve tefsire muktedir olmadığı zamanlarda, bu hadîsâtı tefehhüm ve esbâbına vukûf emeliyle, sarf-ı hayalattan ibaret bir takım masallar icat etmiştir.*”²² diyor. İnsanlığın tufûliyet/çocukluk dönemini nazara veren müellif, bu dönemde ilmin, sanatın ve metodolojinin tam olarak bilinmemesinden dolayı, insanlar çevrelerinde gelişen olayları mantıkî bir silsile içinde

¹⁸ P. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, C. I, s. 12.

¹⁹ Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Hikmet Matbaası, Birinci baskı, Konstantiniye 1326, I, 12.

²⁰ Filibeli, I, 12.

²¹ Filibeli, I, 12.

²² Filibeli, I, 12.

değerlendirme yeteneğinden mahrum olduğundan, yaşadıkları zamanda ve çevrede bu olayları anlamak ve sebeplerine vakıf olabilmek için birtakım masallar icat ettiğine dikkat çekmektedir.

Ahmed Hilmi beşeriyetin ilk dönemini böyle tarif ettikten sonra icat edilen masallara, tarih açısından hiç bir değeri olmayan “esâtir/mythe” denildiğini ekliyor.²³ Yazar beşeriyetin ortaya koyduğu bu ilk dönem masalların, tarihî değerleri olmamasına rağmen, insanlığın en önemli ruhî yansımaları olmalarından dolayı büyük önem atfetmektedir. Ancak bu masalların/esâtirin o dönemin insanların hayal dünyalarının ve icat yeteneklerinin bir ürünü olmasından dolayı dönemin kültürel seviyesini tespit açısından bir faydalarının olabileceğini söylemektedir.²⁴ Söz konusu masallar ortaya çıktığı çağın ve toplumun düşünce dünyasının tespitinde dikkate alınabilir ancak tarihî değerinin olmamasından dolayı da tarih açısından kaynak olarak kullanılması mümkün değildir.

İnsan psikolojinin bir yönünü nazara veren Filibeli, esâtirin nasıl ortaya çıktığını şöyle belirliyor “*Esâtirden çıkan hisselerin en mühimi, insanın bir meçhul önünde kalmaya razı olmadığı ve fitraten her şeyi bilmek arzusuna malik bulunduğuudur. İnsan bir şey için bilmeyorum demesini sevmiyor. O şeyi bilmeye çalışıyor. Bu emeli istihsal edecek tecrübelerden yani ulûmdan mahrum bulunduğu zamanlar, ummân-ı bîpâyan olan kuvve-i hayaliye ve ibtidaiyesine müracaat etmiş ve esâtiri meydana getirmiştir.*”²⁵

Ahmet Hilmi hurafelerin, esâtirden sonra ortaya çıktığını ve tarihi açıdan öneminin esâtirden daha büyük olduğunu belirterek, hurafelerin tarifini yapmakta ve esâtir ile aralarındaki farkı ortaya koymaya çalışmaktadır. Esâtirin tarih öncesi devirlerin bilinmeyen derinliklerinden başlayarak, Yunan medeniyetiyle son bulduğunu, hurafelerin ise daha yakın zamanlarda ortaya çıktığını söylemektedir.

Ahmed Hilmi esâtir ve hurafeleri tarif edip, onlara arasında karşılaştırma yaptıktan sonra tarihçilerin dikkatini çekmekte, bu ilimle uğraşanların tarihteki gerçek olaylarla, esâtir ve hurafelerin tefrik etmesinin önemini vurguluyor.²⁶ Tarih öncesi döneme ait esâtirin, tarihî gerçeklerle hiçbir ilişkisinin olmadığı kolayca anlaşılrsa da, hurafeler ile tarihî olayların, özellikle de hurafelerin tarihî kısımlarıyla, hayalî kısımlarını ayırmanın çok zor olduğunu ortaya koyuyor.²⁷

3. Tarih ve Kavimlerin Rivayetleri

Filibeli Ahmed Hilmi bu kısımda İslam tarihi metinlerinde çok geçen ve üzerinde önemle durulan, an’ane, menkulât ve nakliyyât da denilen geçmiş kavimlerin aktardıkları rivayetleri değerlendiriyor. Bunlar geçmiş milletlerin nakil ve rivayet ettikleri vakıa ve olaylardan ibarettir. Yazar rivayetlerin hurafelerden ayrılmasının gerektiğini söylerken diğer taraftan da an’anenin, içerisinde esâtir ve hurafeleri ihtiva ettiğini de belirtiyor. Ancak rivayetleri “*gayr-i fennî ve gayri mazbut bir şekilde atalardan çocuklara intikal etmiş tarih-i vakıalar*” şeklinde anladığını da ilave eden müellif, rivayetler ile hurafeler arasındaki farkın meçhul kalmamasını da tavsiye etmektedir.²⁸ Tarihin birçok konu ve kısımlarında an’ane

²³ Filibeli, I, 13.

²⁴ Filibeli, I, 13.

²⁵ Filibeli, I, 13.

²⁶ Filibeli, I, 13.

²⁷ Filibeli, I, 14.

²⁸ Filibeli, I, 14.

ihtiyacından dolayı önem vermeye mecbur olduğunu belirten yazar, an'anelerin, hurafelerden ayrılması şartıyla tarihin en önemli kaynaklarından birisi olduğunu söylüyor. Ancak an'anelerin kötüye kullanılması tarih ilminin değerine zarar vereceğini de ilave ediyor.²⁹

Filibeli Ahmed Hilmi'ye göre tarih, yakın zamanlara kadar birkaç bin senelik olayların birikimini ihtiva ediyordu. Ancak Avrupalı araştırmacıların Mısır'ın eski eserlerini, Ninova, Babil gibi eski şehirlerin harabeleri ile Çin ve İran gibi eski medeniyetlerin bıraktıkları eserleri ortaya çıkarmaya muvaffak olmalarından sonra tarih yetmiş asırlık bir zamanı içine almaktadır.³⁰ O araştırmalardan sonra ortaya çıkan bu yedi bin senelik sürenin insanlığın ömrüne nispetle çok kısa olduğunu, bazı düşünürlerin tahmin ettiğini belirtmektedir. Filibeli yeterli delil olmadığı için ortaya atılan bu görüşlerin şüpheli olduğunu da ilave etmektedir.

Filibeli Ahmed Hilmi tarihin “*eski zamanlar*”, “*kurûn-ı vustâ*” ve “*kurûn-ı âhire*” olmak üzere üç büyük devreye ayrıldığını belirterek, Avrupalıların yaptığı taksimattan farklı bir taksimat yapmaktadır.³¹ Yaptığı bu taksimata “*Genel Tarih*” diyen Filibeli, bir devletin, bir kavmin, bir fikrin ve bir mesleğin tarihine “*Özel Tarih*”, Peygamberler Tarihi, İslam Tarihi ve Felsefe Tarihi gibi kişilerin hayatını anlatan tarihleri de “*Tercüme-i Hal*” ismini vermektedir.³² Filibeli, tarihin kaynaklarını da eski kavimlerin bıraktıkları eserler, mabetler, ehramlar, bendler, makberler, üzeri yazılı kiremit levhalar, alât ve edavât, dikili taşlar, yazılı eserler, diğer kavimlerin rivayetleri olarak sıralamaktadır.³³

B. Filibeli Ahmed Hilmi'nin İslam Tarihi ve Tarihçiliği Hakkındaki Görüşleri

Filibeli, Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından Türkçeye çevrilen *Tarih-i İslamiyet* eserine reddiye olarak yazdığı *Tarih-i İslam* adlı eserinde İslam tarihçiliği için önemli hususlara vurgu yapmaktadır. Filibeli'nin bu eseri, tarihî olayları kronolojik bir sırayla anlatan, basit ve kuru ifadelerle dolu bir tarih kitabı değil, kendi ifadesiyle “*tahlilî ve tenkidî*” bir yöntem

²⁹ Filibeli, I, 14.

³⁰ Filibeli, I, 14.

³¹ Günümüzde Avrupa merkezli çağ taksimatına uyulmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa tarihi merkezli İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ ve Yakınçağ şeklinde bir taksimat yapılmış ve bu XIX. yüzyılın sonlarında Seignobos'un *Tarih-i Medeniyet* adlı eserinde kullanmasından itibaren yaygınlaşmıştır. Hâlbuki birçok devletin ve medeniyetin tarihî gelişimleri buna uymamasına rağmen, üzerinde düşünme ihtiyacı bile hissedilmeden, yıllarca bizim ilköğretim ve ortaöğretim okulları kitaplarına kadar girmiş okutulmuş ve halen de okutulmaktadır. Oysa başta İslam tarihi ve Türk tarihi olmak üzere, Avrupa dışındaki milletlerin tarihi bu kalıba sığmamaktadır. Çünkü bu çağ taksimatı başta İslam tarihi olmak üzere Çin ve Hindistan gibi diğer milletleri tarihin dışına iterek yok saymaktadır. Bundan dolayı Avrupa dışındaki devletleri tarihini yok saydığı için bu tarihî taksimatı kabul etmek mümkün görünmemektedir. (İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara 2016, s. 46) Örneğin Avrupa medeniyetinden önce yeryüzünde Çin, Mezopotamya ve Hindistan medeniyetlerinin tarihi bu tasnifin içinde değildir. Avrupa'nın skolâstik dönemi olan Ortaçağda Müslümanlar en parlak dönemlerini yaşıyorlardı. Bundan dolayı söz konusu çağ taksimatını dünya tarihi olarak değerlendirmek mümkün olmadığı için sadece Avrupa tarihi çağ taksimatı denilebilir. Bundan dolayı yeni bir çağ taksimatına ihtiyaç bulunmaktadır. Son zamanlarda bu konuda bazı denemeler rastlanmaktadır. Örneğin Teoman Duralı, Avrupa merkezli bakış açısından farklı bir tasnif yapmıştır. (Bkz; Teoman Duralı, *Çağdaş Küresel Medeniyet: Çağdaş Küreselleştirilen İngiliz-Yahudi Medeniyeti*, İstanbul ts., II. Baskı).

³² Filibeli, I, 16.

³³ Filibeli, I, 16.

uygulayarak, tarihî olayların temel sebeplerini açıklamaya çalışan, dünün ve bugünün meselelerine çözüm getirmeyi hedefleyen bir çalışmadır.³⁴

Filibeli eserinde tarihle ilgili yukarıdaki genel değerlendirmeleri yaptıktan sonra Müslümanlar arasında tarih ilminin önemi ve gelişimi üzerinde durmaktadır. Tarihin Müslümanlar arasında ihmal edilmeyerek, hatta diğer milletlerden daha fazla yazıldığını, ancak bunların içindeki bilgilerin tekrarlardan ibaret olup, tahlil, tenkit ve değerlendirme yapılmadan kaleme alındığını beyan etmektedir. Hatta bu tarihlerin alınan duyuların aynen aktarıldığı, kısmen israiliyyât ve hurafelerden ibaret olmasına rağmen, doğru mu yanlış mı olduğu konusunda bir araştırma ve değerlendirme yapılmadan aynen yazıldığını belirtmektedir.³⁵ Yazarların kişisel müşahedeleri doğrultusunda yazılan bu eserlere yalan ve hayalî haberler de karıştırılmış diyen Filibeli, tarihî geleneğimizde hala varlığını sürdüren eserlerdeki bilgilerin, tahlil, tenkit ve değerlendirme süzgecinden geçirmeden alınmasının, ilmî bir tarih yazmak için uygun olmadığını söylemektedir.³⁶

Ahmet Hilmi eserinde İslam'ın siyasî ve idarî tarihini yazmadığını bilakis dinî ve hikemîsi üzerinde durduğundan Hz. Peygamber'in (sav) gazvelerini ayrıntılarıyla yazma gereği duymadığını bildiriyor.³⁷ Bilakis o eserinde, Batılıların özellikle de Dozy'nin Hz. Peygamber, Kur'an ve vahiyle ilgili görüşlerine cevap vermeye çalışmıştır. Bunu yaparken de İslam'ın toplum üzerindeki etkileri, din-toplum, devlet tebaa arasındaki ilişkileri ele almış, İslam'ın siyasî düzen gibi hususlarının arka planını ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Onun tarihe bakışı, Hz. Peygamber'in doğumundan, peygamberliğinden, hicretten, onunla ilgili batılıların ortaya attığı iddiaları ve vefatından sonra ortaya çıkan birçok olguyu yorumlamak olmuştur. Ancak yaptığı yorumların ne kadar isabetli, İslam'ın temel ilkelerine ne kadar uygun olduğu ayrı bir çalışma gerektirmektedir.

Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*'da tarih usulünün en önemli hususlarından birisi olan nesnellik ve gizlemeden tarih usulünü olaylara tatbik etmenin önemini aşağıdaki ifadeleriyle vurgulamaktadır. “*Hakikat her şeyin fevkinde olup onun ketmiyle hiç bir maksad hâsıl olmayacağından ve bahusus ketm veya te'vîl-i vukuâtla faideli bir tarih yazmak mümkün olmadığından biz, kavâid-i tarihi bu vukuâta dahi tatbik edeceğiz.*”³⁸ Diğer yandan tarihte gerçeklerin söylenmesi gerektiğini; “*öyle bir zamana vasil olduk ki, artık İslam'ın necat ve i'tilası için hakikati olduğu gibi söylemek lazımdır. Fazla olarak da fennî ve tenkidî bir tarih yazmayı deruhte edenler, âlem-i fen ve tetkike karşı bir taahhüdü ifa etmelidirler.*”³⁹ diyerek tarihçilere bazı sorumluluklar yüklemektedir. Filibeli eserini yazarken tarafsız bir şekilde, tenkidî tarih anlayışıyla olayları değerlendirdiğini de; “*Kariîlerimizi temin ederiz ki, şu eseri tahrir ederken hissiyatımızı iskat, temayülâtımızdan tecerrüd ederek sırf tahlilî ve tenkidi bir eser yazmaya çalıştık. Lakin hakku'l-insaf düşünelim; balâda yazdığımız hadis, Cenab-ı Nebi'nin olmayıpta bir Çinlinin bir Amerikalının olsa idi, yine aynı suretle tebcil edecek idik. Zira ki bu söz, bizatihi âlî ve kıymettardır.*”⁴⁰ sözleriyle ifade etmektedir.

³⁴ Filibeli, I, 262.

³⁵ Filibeli, I, 6.

³⁶ Filibeli, I, 6.

³⁷ Filibeli, I, 222.

³⁸ Filibeli, II, 323.

³⁹ Filibeli, I, 245.

⁴⁰ Filibeli, I, 262.

Filibeli yine selefin eleştirilmesi konusunda şu değerlendirmeyi yapmaktadır. “Şimdi bile çokları itikatla vukuatı kabul-i basit ile desatir-i ilmiyeyi halt ve mezcederek –bizim gibi küçükler öyle büyükleri muhakeme etmekten teeddüb etmelidir- gibi zahiren mergup sözler dermeyanıyla yine işi zanniyatta bırakmak ve ihtilafât-ı sabıkayı mezhep ve hem de yekdiğerinden adavetle mütefarik mezhep halinde ika etmek taraftarı bulunuyorlar. Böyle davada bulunanlar hikmet-i tarih ve fen hakkında hiçbir fikirleri yok demektir.”⁴¹ Önemli bir konuya işaret eden Filibeli, İslam tarihinin ilk kaynaklarının da tarihi usulünün ilkeleri çerçevesinde tahlil ve tenkide tabi tutulmasının gerekli olduğunu belirtiyor.⁴²

Ahmed Hilmi Müslümanlar arasında genel ilkelerini çizdiği eserlerin, sayılarının sınırlı olduğunu” “*siyer-i nebi ve menakıb-ı ahab*” gibi mazbut eserler, Birunî, İbn Haldun ve emsali müdakkikler yok değil. Ne var ki bunlar ufak müstesnalar olup ufak oldukları için tesirleri de mahdud kalmıştır.”⁴³ sözleriyle açıklamaktadır. O, Müslümanlar arasında bilimsel tarih yazılmamasının sebebini, tarih felsefesinin bilinmemesi, olayların tenkid ve tahlilinin yapılmaması ile tarihî araştırmaların henüz yeni olmasına bağlamaktadır.⁴⁴ İlk dönem İslam tarihçilerinin eserlerini daha çok olaylar üzerinden giderek isimlendirdiklerini ve İslam tarihi adını vermediklerini görmekteyiz. Tarih-i İslam şeklinde adlandırmanın daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı mevcut eserlere baktığımızda anlaşılmaktadır.⁴⁵

Ahmed Hilmi ilk dönem İslam tarihçilerinin kendi zamanlarının ilmî seviyesine göre yazmak zorunda oldukları, elde ettikleri bilgileri kaybetme endişesinden dolayı her olayı kayıt altına alarak araştırma için çok kıymetli bir hazine meydana getirdiklerini itiraf etmektedir.⁴⁶

⁴¹ Filibeli, II, 316.

⁴² Bu konuda önemli bir makale yazan Ahmet Önkal ilk kaynaklarla ilgili şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Rivayetin karakteri hakkında yer aldığı kaynağın müellifine göre hüküm vermek, elbette doğru bir kriter değildir. Yani bir rivayetin doğruluğunun alameti olarak kendisine güvenilen bir kaynaktan, mesela İbn Hişam'da, İbn Kuteybe'de, Taberî'de, Zehebî'de veya İbn Kesir'de bulunduğunu göstermek, doğru bir ölçü olmaz. Evet, İbn Hişam, siyerin abidevi şahsiyetidir; İbn Kuteybe, mutemet bir âlimdir; Taberî büyük bir tarihçidir; Zehebî rical konusunda büyük bir vukufiyete sahiptir; İbn Kesir, müdakkik ve muhakkik bir âlimdir. Ama bunların hiçbiri “yarılmaz” değildir. Burada yanılabilirlik ihtimalini devamlı göz önünde bulundurmak gerekir. Üstelik bu tarihçilerden bir kısmı, Taberî'de ifadesini bulduğu üzere birtakım rivayetleri doğruluğuna inanarak değil, sadece kendilerine nakledildiği için olduğu gibi aktarmışlardır. (Bkz; Ahmet Önkal, “İslam tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler”, *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu* (27-30 Haziran 1989), Samsun 1989, s. 76-77).

⁴³ Filibeli, I, 6.

⁴⁴ Filibeli bu hususu “*İbn Batuta'nın niye Nahtegal gibi bir seyahatname yazmadı demek, Harunu'r-Reşid devrinde niye şimendifer (tren) yapılmadı demek tadar abes ve bîmanadır*” örneği ile açıklayarak tarihte anakronizme düşülmemesi gerektiğini ortaya koyuyor. (Bkz; Filibeli, I, 6-7).

⁴⁵ İlk dönem tarihçileri eserlerine farklı isimler vermişlerdir. Örneğin; Taberî (310/939), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, İbn Esîr (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, İbn Kesir (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye ve et-Târih* gibi daha geniş ve kapsamlı isimlendirmeler kullanmışlardır. İslam Tarihi kavramını ilk olarak 748/1347'de vefat eden Zehebî, kullanmıştır. İbnü'n-Nedîm ve Kâtip Çelebi eserlerinde İslam Tarihi diye bir ilimden bahsetmemişlerdir. (Bkz; Şaban Öz, *İslam Tarihi Metodolojisi*, İz Yayıncılık, II. Baskı, İstanbul 2011, s. 14).

⁴⁶ İslam tarihinde bu tarz eserlerde çoktur ve hala varlıklarını devam ettirmektedirler. Bu hususta en bariz örnek Taberî kaşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda muhaddis de olan Taberî; rivayet olunan haberleri emanet, kendisini ise geçmişle gelecek arasında bir aracı olarak gördüğünden, rivayetleri kaydederken en ufak bir değişiklik bile yapmamaya özen göstermiştir. Olayları bizzat yaşayanlardan ya da onlara en yakın kimselerden öğrenme arzusu nedeniyle bazen rivayette bulunduğu kimsenin olaya yakınlığını,

Ancak sahip olduğumuz bu hazinelerden habersiz kalacak kadar cehalet içinde olup, zamanın boşa gittiğini söylüyor. Biz bunlardan habersiz iken Avrupalılar, bu bilgileri alarak incelemişler ve hatta İslamiyet'i dahi kendi vasıtaları çerçevesinde Musevilik ve Hıristiyanlığa uyguladıkları usulle araştırarak büyük eserler meydana getirmişlerdir.⁴⁷

Filibeli gerek dinî alanda ve gerekse İslam toplumunda büyük etkiler bırakmış olan olayların zanları ve rivayetleri terk ederek gerçekler doğrultusunda değerlendirilmesinin zamanının geldiğini belirtmektedir. Ancak bunları yaparken inançla olayları (itikatla vukuâtı) karıştırmadan, gerçeğin ortaya çıkmasına engel olmamalıyız. Eğer bu hususta geleneksel düşünceyle devam edersek, tarihimizdeki gerçekleri Avrupa'nın çalışkan ve tarafsız araştırmacılarından öğrenmek zorunda kalırız.⁴⁸

C. Filibeli Ahmed Hilmi'nin İslam Tarihi ile İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi

19. yüzyılda Tanzimat'tan sonra Batı ile ilişkilerin özellikle kültürel alanda artması üzerine metodolojik anlamda etkilenmeler olmaya başlamıştır. Buna paralel olarak müsteşriklerin de etkisiyle siyer alanındaki çalışmalarda çeşitli değişimler yaşanmıştır. Siyer kaynakları ciddi bir şekilde tahlil, tenkit ve değerlendirmeye tabi tutularak, verdikleri bilgilerin doğruluğu konusunda çeşitli araştırmalar ve incelemeler yapılmıştır. Yapılan incelemelerde müelliflerin siyere bakışlarında farklı yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu yeni yaklaşımlarda kıssalar, mucizeler ve fizikî yapısı yüceltilmiş şemail bilgileriyle tarihi kişiliği görünmez hale gelen Hz. Peygamberi, tekrar tarihi şahsiyeti içerisinde örnek Peygamber haline getirmek, onun ıslahatçı ve mücadeleci yönünü ön plana çıkarmaya çalışılmaktadır.⁴⁹ Böylelikle İzzet Derveze ve Muhammed Heykel gibi isimler Kur'an merkezli siyerler yazmaya başlamışlardır.⁵⁰

XIX. yüzyılın ikinci yarısında müsteşrikler, siyer ile alakalı olarak içerikten ziyade tarih kaynakları ve metoduna yönelik eleştiriler getirmişlerdir.⁵¹ Onların eserlerinde yapmış oldukları tenkitler Müslümanlar arasında siyer malzemesinin tahlil, tenkit ve değerlendirme meselesini gündeme getirmiş ancak kaynakların güvenilirliği konusunda ciddi bir güven kaybına sebep olmuştur.⁵²

Bu dönemde müsteşriklerin Hz. Peygamber merkezli İslam'a ve Müslümanlara yaptıkları eleştirilerine karşı Filibeli Ahmed Hilmi ve Manastırlı İsmail Hakkı Bey'in başını

güvenirliğine tercih etmiştir. (Bkz; Hasan Kurt, "Taberî'nin Tarih Anlayışı", *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 3, S. 2, Güz 2008, s. 91.

⁴⁷ Filibeli buna örnek olarak da eserine reddiye yazdığı Dozy'yi vermektedir. (Filibeli, I, 7).

⁴⁸ Filibeli, I, 314.

⁴⁹ Mehmet Özdemir, "Siyer Yazıcılığındaki Değişim Üzerine", *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam, 2002 Yılı kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, TDV, Ankara, s. 207.

⁵⁰ Yasin Beyaz, "Tanzimat'tan Bugüne Siyerdeki Paradigmatik Değişimler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Dumlupınar University Journal of Social Sciences* 43. Sayı Ocak 2015, s. 163.

⁵¹ Nihal Şahin Utku, "Prototip Modern Siyerler ve Peygamber Algısı", *Siyer Edebiyat İlişkisi*, Meridyen Kitaplığı, İstanbul 2010, s. 71.

⁵² Filibeli Ahmed Hilmi'nin *Tarih-i İslam*'ında olduğu gibi Tanzimat sonrasında siyer kitaplarının hem içeriklerinde hem de metodolojik olarak büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Batı'daki metodolojik kuralları da göz önünde bulundurarak, halk arasında yaygınlık olan popüler ve destansı tarzdaki ifadeler, yerini daha akademik ve ansiklopedik hale gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu tarzda yazılan *Kıssas-ı Enbiyâ* ve *Siyer-i Nebi* gibi ve eserler halk arasında rağbet görmeye başlamıştır. (Bkz; Yasin Beyaz, s. 163, 168).

çektığı savunmacı grup ortaya çıkmıştır. Müsteşriklerin İslam'a yaptıkları eleştiriler, Hz. Peygamber'in şahsiyeti, ailesi, vahiy ve mucizeler gibi hususlar etrafında şekillenmiştir.⁵³

Bu dönemde savunmacı anlayışın başını çeken Filibeli Ahmed Hilmi, daha çok akfî (felsefe) ve kalbî (tasavvuf) alanlarda yoğunlaşmasına rağmen İslam tarihi ile ilgili müstakil bir eser de kaleme almıştır. O "*Tarih-i İslam*"⁵⁴ adlı eserinde İslam Tarihi'nde gelişen olayları "*fennen*"⁵⁵ ve "*ilmen*"⁵⁶ dediği kendine has bir metotla değerlendirmiştir. Filibelinin söz konusu olan eserinde Tefsir, Hadis, Kelam, Fıkıh, Fikhî ekoller, Felsefe, Tasavvuf, Dinler Tarihi gibi İslamî disiplinlerle ilgili bilgiler vermesinin yanında büyük kısmını Hollandalı müsteşrik Dozy'nin yazdığı ve Abdullah Cevdet tarafından "*Tarih-i İslamiyet*" adıyla Türkçeye çevrilen eserdeki görüşlere karşı reddiyeler yer almaktadır.

Filibeli Ahmed Hilmi, Avrupa'da ortaya çıkan düşünce akımlarının başta Osmanlı olmak üzere dünyayı etkilediği dönemde yaşamasından dolayı, eserlerinde, onun bu düşünce akımlarından etkilendiği gözlemlenmektedir.⁵⁷ Yenilikçi yönü de olan Filibeli Ahmet Hilmi, gelenekle İslam'ın temel ilkelerine ters düşmeyen modern eğilimlerin sentezini yapmaya çalışmıştır.⁵⁸ Filibeli Ahmed Hilmi'nin eserlerine baktığımızda materyalist, pozitivist ve natüralist düşüncelere karşı birtakım fikirler geliştirmiş ve bazı reddiye eserler yazmıştır.⁵⁹ Bu

⁵³ Annemarie Schimmel, "Müslüman Hayatının ve Düşüncesinin Bir Merkezi Olarak Hz. Muhammed", *Tasavvuf*, 2002, S. 9, s. 163.

⁵⁴ Filibeli Ahmed Hilmi'nin Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'e (sav) başta Dozy olmak üzere bazı Batılı müelliflerin sahip olduğu yanlış fikirleri düzeltmek için yazdığı eseridir. Filibeli, Dozy tarafından yazılıp Abdullah Cevdet tarafından Türkçeye tercüme edilen *Tarih-i İslamiyet* isimli esere ilmi bir cevap vermek için bir heyetin teşkil edildiğini şöyle anlatıyor. "*Maârif Nezâretinde Dozy'nin tarihini red için bir komisyon teşkil edilmesi ve rufekây-ı muhterem tarafından reîs intihab olunmam üzerine bu fikrimi kendilerine ve nâzir efendiye açmış idim. Maruzatım kabul ve komisyonun ismi Tarih-i İslam Encümeni suretine tahvil olundu. Maatteessüf bu encümen payidar olmadı. Muhterem refiklerimin muavenet ve iktidarından mahrum kalmak sebebiyle bir müddet tereddüt ettikten sonra icbar-ı vicdaniyeme mukavemet edemeyerek şu eseri tahrir başladım.*" Bkz; Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, Tab'ı Evvel, Tâbi' ve Nâşiri Dârü's-Şafaka Kütüphanesi Sahibi Hüseyin Hüsnî Konstantiniyye 1326-1327, I, s. 8. (Bkz; Yasin Yılmaz, "Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Tarih-i İslam* Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Ankara 2017, Volume 12/2, s. 283-300.

⁵⁵ Filibeli Ahmed Hilmi "fennin" tarifini şöyle yapmaktadır: "*Fennin en mücmel ve câmi' tarifi şudur: Fen, kavânin ve esbâtan bahseder*". Bkz. Filibeli, I, 20. Filibeli, bu şekilde tarif ettiği "fenni" aynı zamanda ilmî kriterler ve metotlar olarak da kullandığını eserlerinde ortaya koyduğu ilkelerden anlamaktayız.

⁵⁶ Filibeli, 1326, I, 369.

⁵⁷ Zekeriya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996, 55-80; Mehmet Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, 24; Emine Beştaş, *II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi*, HÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015, s. 17.

⁵⁸ Yasin Yılmaz, "Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Tarih-i İslam* Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Ankara 2017, Volume 12/2, s. 292.

⁵⁹ Bu konularla ilgili olarak bkz; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1996, II, 459; Zekeriya Uludağ, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm*, Akçağ Yayınları, Ankara 1996; Neşet Toku, *Türkiye'de Anti-materyalist Felsefe (Spiritüalizm) İlk Temsilciler*, Umut Matbaacılık, İstanbul 1996; Mehmet Zeki Ekici, *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri*, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

eserlerinden birisi olan *Tarih-i İslam*'da Hollandalı müsteşrik Dozy'nin⁶⁰ Hz. Peygamber merkezli görüşlerine reddiye tarzında cevaplar vermiştir. İslamî literatüre tam hâkim olmadığı görülen müellifin, bu eserde masdar denilen birincil kaynaklardan değil de merci denilen ikincil kaynaklardan⁶¹ alıntılar yaparak tarihini yazdığı anlaşılmaktadır. Buna mukabil Batı literatürüne de hâkim olduğu *Tarih-i İslam*'da ortaya koyduğu fikirlerinden anlaşılmaktadır. Ancak Filibelinin Batı düşüncesinden etkilenecek şekilde İslam'ı küçük düşürecek değerlendirmeler yaptığını söylemek zordur.

Filibeli eserinde tarihle ilgili yukarıdaki genel değerlendirmeleri yaptıktan sonra Müslümanlar arasında tarih ilminin önemi ve gelişimi üzerinde durmaktadır. Tarihin Müslümanlar arasında ihmal edilmediğini, hatta diğer milletlerden daha fazla yazıldığını, ancak bunların içindeki bilgilerin tekrarlardan ibaret olup, tahlil, tenkit ve değerlendirme yapılmadan kaleme alındığını beyan etmektedir. Hatta bu tarihlerin kısmen israiliyyât ve hurafelerden ibaret olmasına rağmen, ravilerden alınan bilgilerin aynen aktarıldığı, doğru mu yanlış mı olduğu konusunda bir araştırma ve değerlendirme yapılmadan⁶² yazıldığını belirtmektedir.⁶³ Yazarların kişisel müşahedeleri doğrultusunda yazılan bu eserlere yalan ve hayalî haberler de karıştırılmış diyen Filibeli, tarihî geleneğimizde hala varlığını sürdüren eserlerdeki bilgilerin, tahlil, tenkit ve değerlendirme süzgecinden geçirmeden alınmasının, ilmî bir tarih yazmak için uygun olmadığını söylemektedir.⁶⁴ Filibeli Müslümanlar arasında çok sayıda tarih yazıldığını ancak *Biruni*, *İbn Haldun* gibi birkaçı müstesna tutulursa genel olarak bu eserlerin “fennen ve ilmen” yazılmadığını belirtmektedir.⁶⁵ Bundan dolayı İslam tarihi kaynaklarının tarih metodolojisi kriterleri ile değerlendirilmesi ve rivayetlerin bu kriterlerden geçirildikten sonra kullanılmasını tavsiye etmektedir.⁶⁶

⁶⁰ Dozy ile ilgili olarak bkz; G. Dugat, *Histoire des Orientalistes de l'Europe*, Paris 1870, II, 44-65; M. J. de Goeje, *Biographie de Reinhart Dozy*, Leiden 1883; Necîb el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*, Kahire 1980, II, 308-310; W. Barthold, “Pamvati R. Dozy”, *Bulletin Academia Scientific*, XV, Paris 1921, 229-244; Mehmet Özdemir, “Dozy, Reinhart Pieter Anne”, *DiA*, İstanbul 1994, IX, 513-514; Yasin Yılmaz, “Filibeli Ahmet Hilmi'nin *Tarih-i İslam* Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar”, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Ankara 2017, Volume 12/2, s. 283-300.

⁶¹ Masdar ve merci kaynaklarla ilgili olarak bkz; Ömer Ferruh, “İslam Tarihinin Ana Kaynakları ve Müracaat Eserleri”, Çev. Âdem Apak, *İSTEM*, Yıl 1, Sayı 1.

⁶² Taberî aldığı ve yazdığı rivayetlerin doğruluk derecesine ilişkin değerlendirmeyi de çoğu zaman okuyucusuna bırakmış ve bu durumu söz konusu eserinin önsözünde şu ifadeleriyle dile getirmiştir: “*Bazı haberleri okuyucu, doğruluk derecesi ya da gerçeğe uygunluk açısından kabul etmeyebilir. Bu durumda okuyucunun, haberlerin kaynağının ben olmadığını ve benim sadece naklettiğimi hatırlamasını isterim.*” (Hasan Kurt'tan naklen, Taberî, *Tarihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, (tahk. M.Ebu'l-Fadl İbrahim). Kahire. trs . I. 7 vd.)

Bu durumda okuyucunun, haberlerin kaynağının ben olmadığını ve benim sadece naklettiğimi hatırlamasını isterim. (Taberî, I. 7 vd) Taberî bu sözleriyle tarihçinin hoşuna gitmese ya da doğruluğundan emin olmasa bile, muhtemelen tarafsız kalma adına, aktardığı rivayetler üzerinde okuyucuyu yönlendirmeye yol açacak bir değişikliği ya da değerlendirmeyi doğru bulmadığını ortaya koymaktadır. (Hasan Kurt, s. 92).

⁶³ Filibeli, I, 6.

⁶⁴ Filibeli, I, 6.

⁶⁵ Filibeli, I, 6.

⁶⁶ Filibelinin görüşlerini teyit eden İrfan Aycan bu konuda şöyle demektedir: “İslam Tarihi kaynaklarının günümüz eleştiri ölçütleriyle yeniden değerlendirilmeli ve ihtiva ettikleri malzeme, bu ölçütlerden geçirildikten sonra kullanılmalıdır. Çünkü *Apokrif Tarih Yazıcılığı* (İ. Aycan-M. M. Söylemez-N. Yurtseven, *Apokrif Tarih Yazıcılığı*, Ankara 2003) adlı eserimizde de açıkça ortaya koyduğumuz gibi,

O her muhitte ve her toplumda tekâmülün etkenlerinin aynı olmadığını söyleyerek sosyolojik bir kurala parmak basmaktadır. Buradan hareket ederek İslam dünyasının gelişimi için dikkat edilmesi gereken bir hususu nazara vermektedir. “Avrupalıların fikr-i tekâmülünü tamamen kabul etmeliyiz. Fakat eşkâl-i tekâmülünü aynen kabul etmemiz faydeli olmaktan ziyade muzırdır.” diyerek bunun açıklamasını da şöyle yapmaktadır: Avrupa ile bizim aramızda toplumsal olarak çok büyük farklar vardır bundan dolayı da, onları körü körüne taklit etmenin bizim için terakki değil bir yıkım olacağını vurgulamaktadır.⁶⁷

Filibeli eserinde olayları ele alırken tahlilî ve tenkidî dediği metodu kullanarak bilimsel tarihçilik ilkelerine göre hareket etmiştir. Bu bağlamda İslam'ın ilk kaynaklarının büyük hazineler olduğunu belirtirken, bunları içindeki malumatın tahlil, tenkit ve değerlendirme süzgecinden geçirilmeden alınmamasını söylemektedir. Rivayetlerin yorumlanmasında söz konusu ilkelerin önemli olduğu bugünkü İslam tarihi araştırmalarında bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı Ahmed Hilmi, ana kaynaklara ihtiyatla yaklaşmanın ve tarihî geleneğinin tenkidî bir şekilde tekrar inşa etmenin önemini vurgulamaktadır. Tarihî olayları yorumlarken nesnel davranmaya, tarihî bağlamından koparmamaya ve dönemin konjonktürel durumunun göz önünde tutulmasına dikkat çekmektedir.⁶⁸

Ahmed Hilmi tarihî olayları değerlendirirken itikat ile vukuâtı karıştırmadan olayları objektif/tarafsız, metodoloji, tenkit ve tahlil ilkelerine göre, belgelere dayanarak açıklamak gerektiğini vurgulamaktadır.⁶⁹ Eserine baştan sona baktığımızda objektif olarak tahlil, tenkit ve değerlendirmeleri, mümkün olduğu ölçüde tenkidî tarih metodolojisi ilkelerine göre yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak eserinde kaynak belirtmediği için olayları ne kadar kaynaklara dayanarak nakledip değerlendirdiğini bilemiyoruz.⁷⁰

Filibeli İslam tarihindeki olaylar ve tarihçileri konusundaki görüşlerinden dolayı birtakım eleştirilerin geleceğini ve kendisinin de bunlara açık olduğunu belirtmiştir. Ona göre, tarihî gerçeklerden birisinin insanlığın muhafazakâr ve geleneğin esiri olmasından dolayı

kaynaklarımızda birçok uydurma malzeme bulunmasının yanında, tamamen sahte tarihi bilgilerle yazılmış eserlere de rastlanmaktadır.

Bilindiği gibi, zaten hiçbir tarihi malzeme, yaşanan tarihin ve temsil ettiği geçmişin bizzat kendisi değildir, en doğru malzeme bile, sadece geçmişten bir bölümü ya da izi bize ulaştırmaktadır. Eğer kaynak olarak kendine dayandığımız malzeme apokrif ise, tarih tasavvurumuzda bize zarardan başka bir şey getirmez; bize sahte tarih tasavvurundan başka sunabileceği bir şey yoktur. Tarihimizle ilgili apokrif malzemenin ve müstakil sahte kaynakların bulunduğu ortaya çıkarılmış olması, elimize ulaşan her türlü kaynağın, malzemenin ve bilginin sıhhatini yeniden gözden geçirmenin zorunlu olduğunu göstermektedir. İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, “İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı düşünceler”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi II*, İstanbul Eylül 2005, s. 878.

⁶⁷ Filibeli, I, 3-4.

⁶⁸ Başta Hz. Peygamber'in hayatı olmak üzere tarihî rivayetleri değerlendirirken dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili olarak bkz; Nahide Bozkurt, “Terör ve Şiddet Bağlamında Kullanılan Rivayetlerin Yorumlanması Üzerine”, *Dini Araştırmalar*, C. VII, S. 20, s. 131-139.

⁶⁹ Filibeli, II, 369.

⁷⁰ Filibeli Ahmed Hilmi eserinde kaynak belirtmemesine rağmen kaynaklarının, eserinden alıntılar yaptığı ve düşüncelerine büyük saygı duyduğu ancak kayıtsız şartsız kabul etmeyeceğini söylediği Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, **Ebû'l-Ferec Nûreddîn Alî b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî (ö. 1044/1635)'nin es-Siretü'l-Halebîyye** ve Mahmud Esad'ın *Tarih-i Dini İslam adlı kitabı olduğu yaptığı nakillerden anlaşılmalıdır.*

yenileşmeye karşı çıkmasıdır.⁷¹ Bundan dolayı kendisinin ortaya koyduğu düşüncelere de karşı çıkılabileceğini ve her türlü eleştiriye açık olduğu için bunlardan sadece memnun olacağını belirtiyor. Ahmed Hilmi yenileşme ve değişme konusunda küçük bir geleneğe dahi karşı çıkılırken, çok önemli konuları içeren bu eser de yaptığımız tahlil, tenkit ve değerlendirmelerden dolayı itiraz seline maruz kalacağını bildiğini ve beklediğini ifade ediyor.⁷² Filibeli “*bârîka-i hakikat, müzâdeme-i efkârdar çıkar.*” anlayışıyla yapılan eleştirilerden milletimiz ve dininiz için bir fayda sağlaması şartıyla memnun olacağını söylüyor.⁷³

SONUÇ

Meşrutiyet ve İttihat ve terakki dönemlerinde yaşamış olan Filibeli Ahmed Hilmi, Osmanlının bütün kurum ve kuruluşları ile çağdaş dünyanın gerisinde kalarak büyük sıkıntıların yumak haline geldiği dönemde yaşamıştır. Yaşadığı dönemdeki olayların özellikle de 93 harbinin (1877-1878) hem hayatının hem de eserlerinin şekillenmesinde büyük etkisi olmuştur. Yazdığı eserleri ile Batılıların hem pozitivist anlayışına karşı çıkmış hem de İslam hakkındaki yanlış düşüncelerine kendi ilmî birikimi çerçevesinde cevaplar vermeye çalışmıştır.

Ahmed Hilmi bu eserinde İslam tarihinin sadece bir olaylar zinciri, savaşlar, barışlar olduğunu kabul etmemektedir. Bundan dolayı da Hz. Peygamber’in hayatındaki ve İslam tarihinde geçen her olayı ele almamış, bilakis daha çok tartışma konusu olan ve bilinmeyen yönleri üzerinde fikir yürütmüştür. Eserinde İslam tarihteki olayların tek yönlü olamayacağı belirten Filibeli, olayların değerlendirilmesinde felsefe, sosyoloji gibi diğer ilimlerin verilerinden de istifade etmiştir.

Onun bu konulardaki en önemli eserlerinden birisi de *Tarih-i İslam*’dır. Bu esere İslam Tarihi adı verilmiş, ancak dinler tarihi, mezhepler tarihi, tasavvuf tarihi, felsefe tarihi ve kelim gibi ilimlerinin sahasına girilerek bunların konuları hakkında da bilgiler vermiştir. Söz konusu disiplinlerde ne kadar isabetli bilgiler verdiği hususunu, bu ilimlerin uzmanlarına bırakmaz gerekmektedir. Fakat *Tarih-i İslam*’da günümüz ifadesi ile çok sayıda tedahül olduğu görülmektedir. Günümüzde ilimlerin alanları daralırken bilgiler derinleşmektedir. İslamî ilimlerde de aynı usulün uygulanması ve her disiplinde orijinal görüşlerin ortaya çıkması için akademisyenler ve bilim adamlarının alanına yoğunlaşmasının daha uygun olacağı kanaatindeyim.

Filibeli *Tarih-i İslam*’da genel tarih ve İslam tarihçiliği hakkında da bazı görüşler serdetmiştir. Tarihçilik alanında ortaya koyduğu görüşler Avrupa’da ortaya çıkan günümüzde de uygulanan metodoloji ile örtüşmektedir. Tarihin sadece kronolojik olarak savaşların anlatılması olmadığını, bunun yanında sosyal ve düşünce yönünün de ihmal edilmemesi gerektiğini ısrarla söylemektedir. Diğer yandan tarihî olayları, tahlil, tenkit ve değerlendirmeden geçirmeden aktarmanın ve yazmanın ilmî tarihçilik açısından eksik olduğunu belirtmektedir.

⁷¹ Filibeli, I, 3.

⁷² Filibeli, I, 8.

⁷³ Filibeli, I, 8.

KAYNAKLAR

- Ahmed Hilmi, Şehbenderzade Filibeli, İslam Tarihi, Yayına Hazırlayan Ziya Nûr, İstanbul 1982.
- Aycan, İ.-Söylemez, M. M. -Yurtseven, N. Apokrif Tarih Yazıcılığı, Ankara 2003.
- Aycan, İrfan- sarıçım, İbrahim, “İslam Tarihinin Kaynaklarıyla İlgili Problemler ve Çözümüne İlişkin Bazı düşünceler”, İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usul Meselesi II, İstanbul Eylül 2005. 878.
- Barthold, W., “Pamvati R. Dozy”, Bulletin Academia Scientific, XV, Paris 1921.
- Beştaş, Emine, II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, HÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2015.
- Beyaz, Yasin, “Tanzimat’tan Bugüne Siyerdeki Paradigmatik Değişimler”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Dumlupınar University Journal of Social Sciences 43. Sayı Ocak 2015, s. 163.
- Bozkurt, Nahide, “Terör ve Şiddet Bağlamında Kullanılan Rivayetlerin Yorumlanması Üzerine”, Dini Araştırmalar, C. VII, S. 20, s. 131-139.
- Carr, E. H., Tarih Nedir?, Çev. Misket Gizem Güntürk, İstanbul 1980.
- Dugat, G., Histoire des Orientalistes de l’Europe, Paris 1870, II.
- Duralı, Teoman, Çağdaş Küresel Medeniyet: Çağdaş Küreselleştirilen İngiliz-Yahudi Medeniyeti, İstanbul ts., II. Baskı.
- Dûrî, Abdulaziz, Bahsun fi Neş’eti İlmu’t-Tarih İnde’l-Arab, Dâru’l-Maşrık, Beyrut 1983.
- Dûrî, Abdülaziz, İlk Dönem İslam Tarihi-Bir Önsöz, Çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.
- Ekici, Mehmet Zeki, II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, Hayatı ve Eserleri, İÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.
- el-Akîkî, Necîb el-Müsteşrikûn, Kahire 1980, II.
- Ferruh, Ömer, “İslam Tarihinin Ana Kaynakları ve Müracaat Eserleri”, Çev. Âdem Apak, İSTEM, Yıl 1, Sayı 1.
- Goeje, M. J. De, Biographie de Reinhart Dozy, Leiden 1883.
- Hamidullah, Muhammed, İslam Peygamberi, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1991, I-II.
- Hilmi, Filibeli Ahmed, Tarih-i İslam, Hikmet Matbaası, Birinci baskı, Konstantiniye 1326, I-II.
- Hitti, P., Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi, Çev. Salih Tuğ, İstanbul 1989, I-II.
- Hizmetli, Sabri, İslam Tarihçiliği Üzerine, Ankara 1991.
- Kurt, Hasan, “Taberî’nin Tarih Anlayışı”, İslami İlimler Dergisi, Yıl 3, S. 2, Güz 2008.

- Kütükoğlu, Mübahat, Tarih Araştırmalarında Usul, İstanbul 1991.
- Leon, E. Halkın, Leon, Tarih Tenkidinin Unsurları, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1989.
- Önkal, Ahmet, “İslam tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Bazı Problemler”, Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu (27-30 Haziran 1989), Samsun 1989.
- Öz, Şaban, İslam Tarihi Metodolojisi, İz Yayıncılık, II. Baskı, İstanbul 2011.
- Özdemir, Mehmet, “Dozy, Reinhart Pieter Anne”, DİA, İstanbul 1994, IX, 513-514.
- Özdemir, Mehmet, “Siyer Yazıcılığındaki Değişim Üzerine”, Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam, 2002 Yılı kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri, TDV, Ankara, s. 207.
- Özlem, Doğan, Tarih Felsefesi, İzmir 1981
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin, İslam Medeniyeti Tarihi, TDV Yayınları, Ankara 2016.
- Schimmel, Annemarie, “Müslüman Hayatının ve Düşüncesinin Bir Merkezi Olarak Hz. Muhammed”, Tasavvuf, 2002, sayı 9, s. 163.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (310/923), Tarihu’r-Rusul ve’l-Mülûk, (thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut ts. Dâru’s-Süveydân.
- Tayşi, M. Serhan, “İslamî Tarih Düşüncesi ve İlk Dönem Tarih Yazıcılığı”, (Tarih ve Tarihçiliğimiz) İlim ve Sanat, İstanbul 1992.
- Togan, Zeki Velidi Togan, Tarihte Usûl, İstanbul 1969.
- Toku, Neşet, Türkiye’de Anti-materyalist Felsefe (Spiritüalizm) İlk Temsilciler, Umud Matbaacılık, İstanbul 1996.
- Uludağ, Zekeriya, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm, Akçağ Yayınları, Ankara 1996.
- Ütku, Nihal Şahin, “Prototip Modern Siyerler ve Peygamber Algısı”, Siyer Edebiyat İlişkisi, Meridyen Kitaplığı, İstanbul 2010, s. 71.
- Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 1996.
- Yılmaz, Yasin, “Filibeli Ahmet Hilmi'nin Tarih-i İslam Adlı Eseri Özelinde Dozy ve Müsteşriklerin İddialarıyla İlgili Bazı Mülâhazalar”, Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Ankara 2017, Volume 12/2.